

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

Валентина Георгиева Стефанова

История на определеността в българския език

АВТОРЕФЕРАТ

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление 2.1 – Филология – Български език
(История на българския език)

Научен ръководител:
проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова

София

2017 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедрата по кирилометодиевистика към Факултета по славянски филологии на Софийски университет „Св. Климент Охридски” на 31.01.2017 г.

Дисертационният труд „История на определеността в българския език” обхваща 475 страници и се състои от: увод, четири глави, заключение, библиография и приложение.

Състав на научното жури:

проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова

проф. д.ф.н. Иван Харалампиев

проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

проф. д-р Елка Мирчева

проф. д-р Красимира Алексова

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 05.06.2017 г. от 10:00 ч. в Нова конферентна зала. Материалите по защитата са на разположение в 230 и на сайта на СУ „Св. Климент Охридски” <https://www.uni-sofia.bg>

Съдържание на дисертацията:

Увод	3
Предмет, обект, задачи и цел на изследването	5
Списък на използваните паметници, издания и речници	7
Списък на използваните съкращения	10
Глава I. Определителният член.....	11
I.1. История на изследванията.....	11
I.2. Членната морфема в българските говори	23
Глава II. Категорията определеност в съвременния български книжовен език	39
II.1. Значение на определителния член	40
II.2. Референциален подход	50
II.3. Анафора и деиктичност	56
II.4. Концепции, свързани със значението на определителния член извън българската традиция.....	65
Глава III. Употреби на задпоставено показателно местоимение / определителен член в средновековни старобългарски и ранни новобългарски паметници.....	70
III.1. Пролог и Богословие (Небеса).....	73
III.2. Шестоднев	79
III.3. Германов сборник	99
III.4. Манасиева хроника	112
III.5. Други паметници.....	121
III.6. Ранни новобългарски паметници.....	129
Глава IV. Развитие на именната фраза с определителен член	154
IV.1. Теория на граматикализацията.....	154
IV.2. Мнения върху природата на членната морфема.....	162
IV.3. Вариации при употребата на фрази с определителен член	166
IV.3.1. Пролог и Богословие (Небеса).....	169
IV.3.2. Шестоднев	171
IV.3.3. Германов сборник	180
IV.3.4. Манасиева хроника	185
IV.3.5. Други паметници.....	189
IV.3.6. Ранни новобългарски паметници.....	197
V. Заключение	239
Библиография	248
Приложение	257

Увод

Един от най-често дискутираните въпроси, свързани с най-ранното състояние на българския език през X-XI в., се отнася до изразяването на категорията определеност през тази епоха и степента на нейната граматикализираност, тъй като изследователите дълго време са се опитвали да отговорят на въпроса имало ли е в старобългарски определителен член, или не (Тотоманова 2014: 127).

Настоящата дисертация цели да внесе нови щрихи в историята на определеността в българския език, като си проправи път през огромната научна литература, която изобилства от различни подходи и схващания за самата категория и за членната морфема в българския език в синхронен и диахронен аспект. Трудът няма за задача да определи точното време на възникването на категорията, което едва ли е възможно, а по-скоро да изясни на базата на емпиричен материал, извлечен от средновековни старобългарски и ранни новобългарски паметници, как са функционирали задпоставените деиктични морфеми през различните периоди от историята на нашия език.

Анализът на фактите се фокусира именно върху проблемите за определеността, изразявана чрез задпоставен елемент – показателно местоимение, от което се е развила и членната морфема. Дисертацията разширява наблюденията на изследователите върху функционирането на задпоставено показателно местоимение в именна група през класическия старобългарски период, като привлича материал от преводни и оригинални съчинения, създадени през старобългарската и среднобългарската епоха и запазени в преписи от XIII-XV в. Анализират се преводите от Йоан Екзарх Богословие и Шестоднев, Германовият сборник, който включва творби от различни хронологически пластове, Бориловият синодик в препис от

последната четвърт на XIV в., преводът на Манасиевата хроника, направен по поръка на цар Иван Александър и три оригинални жития, излезли изпод перото на св. Патриарх Евтимий – Житие на нашия преподобен отец Йоан Рилски, Житие на нашата преподобна майка Параскева, Житие на преподобния наш отец Иларион, епископ Мъгленски. Като репрезентативни за ранното новобългарско състояние са привлечени и изцяло анализирани Чергедските молитви и Троянският дамаскин. Подбрани са текстове, към които са публикувани речници или речник-индекси и за които има предварителни индикации за употребата на членни или членоподобни форми. Материалът се ексцерпира от Диахронния корпус на българския език, който се намира на histdict.uni-sofia.bg, като за улесняване на търсенето се използва търсещата машина на системата и, разбира се, показанията на съответните речници и речник-индекси. Използването на дигиталните инструменти съкращава и улеснява процеса на събиране на материала и улеснява анализа на примерите в контекста на фразата, което е от изключително значение за изясняването на значението и функцията на интересуващите ни синтагми.

В дисертацията е направен опит историята на определеността в българския език да се разгледа от гледна точка на функционалната граматика и семантиката, като се комбинират техники за синхронно и диахронно описание и анализ на материала, тъй като разволят на категорията не може да се реконструира без познаването на поредица от синхронни състояния/срезове. Методите, които се прилагат, са анализ, синтез, наблюдение, сравнение. Използваният изследователски подход може да се определи като предимно абдуктивен – наблюдава се резултатът, получен при установяването на определена закономерност, за да се направят изводи за същността на съответната лингвистична проява.

Предмет, обект, задачи и цел на изследването

Предмет на настоящото изследване е историята на определеността в диахронен и синхронен план. И по-конкретно:

1. изразяване на определеност чрез задпоставен елемент (показателно местоимение/ член);
2. фразови характеристики, при наличието на които се употребява определителният член за идентифициране на определения обект в дискурса.

Обект на изследването са всички прояви на задпоставено показателно местоимение/ член, които се употребяват с деиктично или анафорично значение.

Настоящото изследване си поставя следните задачи:

1. Да се очертае историята на изследванията на категорията определеност в старобългарския период и да се направи преглед на мненията по въпроса за нейната поява и възникване.
2. Да се представят и анализират подходите и принципите, свързани с установяването на значението на определителния член.
3. Да се създаде методика за изследването на членните и членоподобните морфемии, която да обхваща значението на определителния член, както на дълбинно, така и на повърхнинно ниво.
4. Да се извадят и анализират чрез конструиран подход всички случаи на задпоставено показателно местоимение/ член.
5. Да се представят и анализират процесите, свързани с оформянето на определителния член.

6. Да се анализират и класифицират всички синтактични прояви със задпоставено показателно местоимение/ член в текстове от периода IX – XV в.
7. Да се анализират и класифицират всички синтактични прояви на определителен член в Чергедските молитви и Троянския дамаскин.
Поставените цели са:
 1. Въз основа на анализирания материал от текстове от IX – XVII в. да се очертае историята на категорията определеност в българския език.
 2. Да се анализира тяхното значение и синтактично поведение, като се направят изводи спрямо получените данни.

Глава I. Определителният член

I. 1. История на изследванията

В тази част от дисертацията са представени основни положения, които засягат въпросите на определеността в българския език. Въпреки многобройните научни постановки, все още няма единно мнение относно времето на възникване на членната морфема. Всички езиковеди са единодушни, че членната морфема произхожда от показателно местоимение в задпоставена позиция, но някои от тях отпращат тази промяна към старобългарския период, други – към среднобългарския, а трети смятат, че членът е възникнал едва в по-ново време. Всички изследвания се опират на първо място върху формата и значението на определителния член.

Привърженик на идеята, че членна морфема съществува още в старобългарския период, е Ив. Гълъбов. Според него всяка форма на съществително със задпоставено показателно местоимение е членувана форма (Гълъбов 1986: 283). Л. Милетич също е поддръжник на идеята за праславянското начало на категорията определеност в българския език. Според него не е изключено първите наченки на този процес да са били

налице още в общославянско време (Милетич 1901). Според И. Харалампиев „многобройните факти подкрепят тезата, че наченките на създаването на членните форми трябва да се търсят не в старобългарски (IX–XI в.), а дори по-рано“ (Харалампиев 2001; Харалампиев 1992). В подкрепа на това си схващане той изтъква факта, че на останалите славянски езици в една или друга степен е позната употребата на слаби или задпоставени показателни местоимения за изразяване на определеност (Харалампиев 2001: 128; Харалампиев 1992: 157–158).

Началото на категорията определеност според други учени трябва да се търси в среднобългарския период. Според К. Мирчев появата на членна морфема не е ново явление и не може да се отнесе към XV–XVI в., но от друга страна, той не е съгласен и с отнасянето на членната морфема към праславянската епоха (Мирчев 1953: 46). Привърженици на по-късната поява на члена в среднобългарския период са Й. Курц (1963), който смята, че старобългарският език не е притежавал член и отнася появата му към XIII в., Г. Сване (Сване 1958; Сване 1961; Сване: 1962), А. Минчева (Минчева 1987), Ю. Трифонов (Трифонов 1931).

В главата са разгледани и схващания за същността на определителния член. Допуска се, че още със самото възникване на определителната функция на *тъ*-местоимението тя е относително по-абстрактна и общоопределяща за разлика от по-старите показателни функции на местоименията *съ*, *си*, *се*; *онъ*, *она*, *оно овъ*, *ова*, *ово*, проявяващи се и днес в родопските и югозападните български говори.

I. 2. Членната морфема в българските говори

В тази подглава се прави преглед на диалектните облици на членната морфема според съществуващите езиковедски изследвания. Установява се, че българските диалекти, подобно на средновековните български

паметници, също свидетелстват за ранна поява на задпоставена членна морфема при съществителните имена в старобългарската епоха. Съвременното българско диалектно състояние показва и няколко отчетливи ареала, в които е запазена троична показателна система и съответно и т. нар. троен член: в рупско-родопските говори, преходните говори и говорите във Вардарска и Егейска Македония. Състоянието на последните, в които деиктичният формант т- във формите за м.р. изпада или се запазва в зависимост от началото на следващата дума (консонантно или вокално) намират паралел в една кирилска приписка в глаголическото Асеманиево евангелие, и подсказва, че причините за появата на т. нар. непълен член при имената от м.р. първоначално е възникнал по евфонетични причини (Тотоманова 1994).

Глава II. Категорията определеност в съвременния български език обръща внимание на значението на определителния член, което повечето езиковеди свеждат до изразяване на индивидуална, количествена и генерична употреба.

За самата определеност от значение е осведомеността на говорещия и слушателя, на възприемащия речта, който получава информация за езиковите елементи. От тази изходна точка се правят различни класификации за значението на определеността. Някои учени разглеждат инвариантното значение на определеността и начините за идентификация на обекта на изказването. Други използват различни подходи, свързани с откриване на референтната структура или на типовете релевантност, въз основа на които обектът е разпознаваем и/ или става известен.

В подглава **II. 1. Значение на определителния член** се прави преглед на твърденията относно значенията на определителния член в българската лингвистична литература с позоваване на разработките на Е.

Каневска-Николова (Каневска-Николова 2006), В. Станков (Станков 1987), П. Пашов (Пашов 1999) и др. Теоретичните постановки в тази глава са подбрани с оглед на анализа на формите със задпоставено показателно местоимение с определително значение.

Индивидуалната определеност, изразена чрез членувано име, означава „точно определен, познат, известен обект“ (Каневска-Николова 2006: 22). Нарича се „индивидуална“, защото чрез членуваното съществително се назовава един точно определен обект“ (Пашов 1999: 71). „Количествена определеност“ се наблюдава, когато членуваното съществително (обикновено в множествено число) означава „цялото количество назовани предмети или лица, всички“ (Пашов 1999: 72). Чрез генеричната определеност се визират „всички обекти, които се мислят в обема на означеното с името понятие“ (Стоянов 1980:7), т.е. то показва родова съотнесеност.

Начините за идентифициране на обекта на изказването според В. Станков (Станков 1987) са свързани със ситуация на единственост, когато той е единствен, ситуационна идентификация, текстова идентификация, идентификация въз основа на обичайност и институционална идентификация. При изразяването на генеричен член също може да се говори за двустранна идентификация, която се употребява в „неактуален контекст и е налице абсолютна тоталност при всяка ситуация, т.е. обектът се идентифицира като „обобщен представител на определено множество“ (Станков 1987:71).

II. 2. Референциален подход

В тази подглава се обръща внимание на откриване на референтната структура и установяване на значението на определителния член, което подпомага работата и класифицирането на употреби със задпоставено показателно местоимение/ член.

В основата на референциалния подход, към който се придържаме, лежи разграничаването на два типа референция:

1. ситуационна, разбирана като отношение на езиковите единици към предмета на мисълта;

2. текстуална, разбирана като отношение между следващи езикови единици, имащи общ референт (Зидарова 1998а: 204).

Интересен подход към тълкуването на употребата на определителен член, който се възприема и в настоящото изследване, прилага Г. Сване. Подходът се опира върху видовете релевантност, разпределена от него в три степени (Сване 1961):

1-ва степен – членната форма се отнася към момент в контекста, когато за първи път се въвежда съответстващото понятие;

2-ра степен – членната форма се отнася към момента, когато понятието се въвежда косвено (не се въвежда поименно, но логически се свързва с въведената величина);

3-та степен – думата с членна морфема се отнася към обществена или общопризната величина, която може да не бъде въведена в контекста нито пряко, нито косвено, но която е позната на говорещия и на слушателя (или може да се разпознаят признаците). Причината може да бъде в това, че (данните за величината) се явяват в родово или постоянно състояние като част от кръга на човешката представа/ познание (Сване 1961: 238 – 239).

II. 3. Анафора и деиктичност

Когато се говори за значението на определителния член, не може да не се спомене наследената от показателното местоимение деиктичност и анафоричност. В тази подглава са разгледани схващания за близостта в значението на показателното местоимение и определителния член.

Възприемат се постановки на Св. Иванчев (Иванчев 1974), Ст. Гинина (Гинина 1980) и др.

Разбирането за анафоричната употреба е важен момент в изследването на значението на членната морфема в исторически план, тъй като е добре известен произходът на определителния член от показателно местоимение. Важен е и въпросът за наследените от показателното местоимение значения и функции, а също така и за представата, че показателното местоимение се е употребявало задпоставено, но преди да се превърне в определител на цялата именна фраза, е запазвало своето демонстративно значение, от една страна, и от друга, е употребявано и анафорично. В този ред на мисли анафоричната употреба на показателното местоимение може да се разглежда като начален етап от развоя на определителната морфема, когато тя все още е само „членоподобна“.

Принципите и подходите за дефиниране на значението на определителния член са различни, но показват определена зависимост в извеждане на значението на определителната морфема, наследено от показателното местоимение или придобито в контекстова или речева употреба. Членната морфема се реализира в анафорична, количествена или генерична употреба, с индивидуализираща или идентифицираща функция, а начините за разпознаването на обекта могат да се свържат с неговата единственост и уникалност, със силна или слаба анафорична употреба, със ситуационна, текстова или възможност за идентификация в контекста, асоциативна или синонимна спрямо темата на изказването.

II. 4. Концепции, свързани със значението на определителния член извън българската езиковедска традиция

В четвърта подглава се обръща внимание и на различни концепции, свързани със значението и възникването на определителния член, които не са пряко свързани с българската езиковедска традиция. Въпреки това,

прави впечатление близостта в семантичните употреби на определителния член в български и английски език. Преобладават мненията, че значението на определителния член е свързано със значението на показателното местоимение и неговата функция зависи от способността на участниците в дискурса да идентифицират обекта като познат или единичен в зависимост от ситуацията или от общата си култура. Обхватът на членуваната фраза също влиза в семантичното поле на определеността и е съзвучен с т. нар. количествена определеност в значението на членуваните форми.

Глава III. Употреби на задпоставено показателно местоимение/определителен член в средновековни старобългарски и ранни новобългарски паметници

В трета глава се прави цялостен анализ на ексцерпирания материал в широк хронологически диапазон от IX – XVII в. За анализа на примерите на употреба на име и задпоставено местоимение/ член се използва методика, която почива на представените във втора глава теоретични постановки. Класифицирането на примерите става по критерии, възприети от В. Станков, В. Зидарова, Св. Иванчев, Ст. Гинина и с прилагането на подхода, използван от Г. Сване. Всички употреби са внимателно анализирани според избрания подход и са обединени в четири групи според значението на формите със задпоставено показателно местоимение/ член.

В първата група са включени съчетания на съществително и задпоставено показателно местоимение/ член, които служат за изразяване на пряко посочване на нещо, предмет, явление или лице, което е споменато в предходно изречение. Тази група представя т.нар от Сване първа степен на релативност, когато членуваната форма се отнася към момент в контекста, когато за първи път се въвежда съответстващото понятие. В нея са означени обекти с референтна употреба, свързана с отношението на

фразата към неезиковата действителност. Референтни са фразите, съотнесени с конкретен елемент. Референтността не е просто актуализация на фразата, включване в речевия процес, а актуализация, водеща до индивидуализация, до обособяване на отделен елемент от класа. В тази група се реализира слабата анафорична употреба – с повторена или паралелна тема и с употребата на определителен член. Повторената или паралелната тема не се отнася към ремата на непосредствено предхождащото я изречение, а представя повторение на темата в това изречение.

Втората група се обособява въз основа на употребата на повторени и познати вече обекти, които не е трудно да бъдат идентифицирани. Тук са включени съчетания със задпоставено показателно местоимение в силна анафорична употреба, т.нар втора степен на релативност по Сване, когато членуваната форма се отнася към момента, когато понятието се въвежда косвено (не се въвежда поименно, но логически се свързва с въведена величина). В тези случаи се реализира възможността за идентификация и познатост на обекта. Предварителната компетенция на адресанта, степента на познатост на обекта на референцията дава или не дава възможност за неговото идентифициране. Формациите със задпоставено анафорично употребено местоимение имат най-общо значение и не се свързват с конкретен обект, а с контекстовата ситуация. Поради тази причина текстовата идентификация също влиза в тази група, тъй като представя анафорично или катафорично значение, което се осъществява от следходния контекст.

Третата група се отделя въз основа на единичността (уникалността) на обекта, наличието на един и само един обект, който се разбира чрез съдържанието на именната фраза. Тук се реализира т.нар трета степен на релативност по Сване, когато думата с членна/членоподобна морфема се отнася към обществено значима или общопризната величина, която може

да не бъде въведена в контекста нито пряко, нито косвено, но която е позната на говорещия и на слушателя. Тази общопризната величина се възприема като единствена същност в своята природа. Наблюдава се и единичност в значението на определителния член, която се изразява в отделянето на елемент от конкретни имена и с характеристика на уникалност на обекта. Тук се причислява и ситуационната идентификация, при която обектът не е споменаван в предходния контекст, а се идентифицира от конкретната ситуация. По-нататък в работата наричаме тази употреба на задпоставеното показателно местоимение/член индивидуализираща, като се има предвид именно идентификацията на обекта в ситуация на единичност.

В четвъртата група влизат употребите, в които се реализира количествената и/ или генерализиращата функция на задпоставената морфема, когато се изразява цялото количество назовани обекти и когато се обхващат всички обекти, които се мислят в обема на означеното с името понятие. Наличието на такъв генерализиращ член обикновено се смята за доказателство, че системата на членуваните форми се е укрепила твърдо в граматиката на езика.

Ексцерпираният от средновековни старобългарски паметници материал позволява да се направят следните обобщения:

- примерите в първата група, която трябва да открие определителния член от показателното местоимение, показват различни вариации в употребата. В Богословие от шестте изведени примера със задпоставено показателно местоимение/член една е с деиктично значение, напр.: осмѣи же вѣкъ прѣходѣи. прѣж(д)е же състава мира сега, нѣгда же ни слѣнѣе баше разлѣчѣа дѣнь ѿ ношти, като 15 от откритите изследвани форми (44 на брой) пазят деиктично значение. Към тази група в Богословето спадат употреби като: по лѣтѣ же мнозѣ приде гѣ рабѣ тѣхѣ и съна съ ними слово,

което се съотнася с предходно членът *ѿходѣ* призовава свога рабѣ. В Германовия сборник се срещат 45 употреби за пряко назоваване – напр.: *прѣбѣ(вѣ)гажѣши (!) во на мѣсто то, нѣкѣхъж*, отнасящо се към съдѣнѣнѣ на мѣстѣ, като 15 от тях са със запачен задпоставен елемент с. В Манасиевата хроника едва за две от изследваните форми може да се твърди, че са употребени с определително значение, напр.: *Толико же горѣше любовѣж жены тож*, което се свързва с предходното *Сѣи имѣше женѣ красотож прѣдивнѣ*. Останалите 12 пазят значение за посочване на референта в близост или отдалеченост. Следователно, въпреки прякото посочване на референта в текста, все още се очертава и показателното значение в тези форми. Единствено в Шестоднева всички форми със задпоставено показателно местоимение могат да се разглеждат като употреби, които изразяват определеност на референта – напр.: *тѣмъ же слышимъ во вси днь тѣ безъ вѣчера*, което се отнася към по *ѿто вамѣ искати днѣ господнѣ*.

- честотата на употреба на задпоставеното показателно местоимение/член, които спадат към втората група, показва, че определителното значение не е съвсем изяснено. Например: в Богословие четирите примера спадат в тази група, напр.: *подова оубо тѣлноуоумоу семоу облеци са въ нетѣлноѣ, и смъртноуоумоу семоу облеции са въ вѣсмъртиѣ*, което се съотнася с плътта. В Германовия сборник се наблюдават 7 примера с деиктивно значение от 26-те открити – напр.: *прѣбѣжѣши сѣ на сѣтоѣ то мѣсто*, за което се подразбира, че става дума за святото място за кръщение. Манасиевата хроника показва изключително засилена употреба на задпоставено показателно местоимение, което пази своето демонстративно значение за близост или отдалеченост. От деветте открити форми със

задпоставено показателно местоимение осем са примери за деиктично значение. Единствено Шестодневът показва засилена употреба на форми (50 на брой) със задпоставено показателно местоимение с определително значение чрез съотнасяне на референта към друг референт – напр.: *тѣмь же пакы разоумомь и мѣногъжъ тѣ водѣ, имъже по естѣствоу на нижьне и мѣсто тѣчетѣ.*

- висока честота на задпоставено показателно местоимение/член се наблюдава в третата група, в която попада индивидуализиращата употреба на тези форми. От една страна, това говори, че определеността все още не се разбира като възможност за характеризирание на обектите с техните специфични признаци. От друга, обаче, дори и в съвременен текст не е задължително да се изгражда кореферентна връзка между абсолютно всички референти, за да се означи тяхната определеност. Индивидуализиращата употреба в ситуация на единичност показва възможността на участниците в дискурса да разпознават общоизсветни понятия.

В Богословие, Шестоднев и Манасиева хроника примерите от третата група са съответно: 14 – напр.: *надѣ всѣми богѣ тѣ единѣ,* от които 4 примера с деиктично значение; 60 – напр.: *велитѣ бо тихы тѣ господѣ,* от които 3 примера с деиктично значение; 27 примера – напр.: *Гладѣ тѣжъкъ постиже иногда хананѣж, и въсѣхѣ поадааше злыи тѣ огнь.* В Германовия сборник са открити 28 примера от трета група – напр.: *рѣцѣ въздѣвъ на нѣбо глѣше. гнѣ не постави ниѣ грѣха сего,* от които 9 са със деиктично значение.

Картината на употребата и разпределението на членуваните форми в средновековните паметници е доста пъстра и не позволява да се направят категорични изводи, които да съотнесат отделните паметници към

определено новобългарско диалектно състояние. Все пак с известна доза предпазливост, тъй като не винаги е възможно точно да се определи значението на анализираната синтагма, може да се обобщи, че в изследваните старобългарски и среднобългарски текстове преобладават примери, в които задпоставеният местоименен елемент има индивидуализираща употреба. Това е особено характерно за анализирания творби на патриарх Евтимий, където изобщо липсват примери както за слаба, така и за силна анафорична употреба на определените форми. Обратно, в Шестоднева и Германовия сборник анафоричните употреби са повече отколкото индивидуализиращите. В Манасиевата хроника съотношението анафорична: индивидуализираща употреба е 23:27, а в Бор. син. 8:6, т.е. примерите са разпределени почти поравно. Няма съмнение обаче, че още в ранната старобългарска епоха, за което свидетелстват примерите от Богословие и Шестоднев, след прибавянето на задпоставена местоименна форма образуваното словосъчетание/синтагма е могло да придобие индивидуализираща функция, която го приближава до значението на същинските членувани форми. В изследваните текстове обаче няма основание да се говори за генерична употреба на задпоставените показателни местоимения.

Що се отнася до употребата на трите местоименни корена като носител на анафорична или индивидуализираща определеност, то безспорно като цяло най-честа е употребата на местоимения корен *т-* : всичко 153 случая, следвана от корен *с-*: 93 случая и *н-*: 27 случая. В отделните паметници обаче картината е доста по-различна: т. напр. в Шестоднева категорично преобладават съчетанията с корен *т-*: 127 срещу само три употреби на съчетания с корен *с-*, което рязко го противопоставя на Богословие, където *с-*, *т-* и *н-* са в съотношение 21:4:1. На общия фон силно се откроява текстът на Манасиевата хроника, в която коренът *н-* определено преобладава и съотношението *с-*: *т-*: *н* е 19:8:23. Тези разлики

свидетелстват за различния начин, по който се е променяла системата на показателните местоимения в българския език при загубата на троичната показателност. Със сигурност можем да отнесем преобладаващото състояние в средновековните български паметници към днешното общобългарско състояние, в което местоименият корен *н-* е останал маркиран с признака *отдалеченост*, а *т-* е поел и функциите на *с-* в значението му на *неотдалеченост*. Манасиевата хроника обаче говори за среднобългарско състояние, в което местоименият корен *н-* силно се конкурира с *т-* в изразяването на трите вида определеност и това ни отвежда към състояние, подобно на родопското, в което *т-* и *н-* се обединяват по признака *неблизост*, като *н-* губи своята деиктична маркираност. Последното потвърждава предположението ни, че по-ранната загуба на троичността, в която местоименият корен *н-* запазва своята маркираност, води до обобщаването на корена *т-* във функция на немаркиран член и до обобщаването му като носител на определеността в изграждащата се членна морфема. В част от българските диалекти обаче маркиран е останал местоименият корен *с-* (впоследствие заменен от *в-* в говорите във Вардарска и Егейска Македония и в преходните говори), а *т-* и *н-* са се конкурирали във функцията на немаркиран член на опростената опозиция. По всяка вероятност в тази конкуренция победител се е оказал местоименият корен *н-*, защото от него в западните говори се развива и третоличното местоимение.

Освен това е очевидно, че пропускливостта на догматичните текстове спрямо изразяването на определеност със задпоставено показателно местоимение е доста по-слаба от пропускливостта на недогматичните текстове, което обяснява защо в Шестоднева има много повече определени форми отколкото в Богословие.

Материалът от ранните новобългарски паметници показва напреднал стадий на развитие на определеността в Чергедските молитви и

и в Троянския дамаскин. В езика на Седмоградските българи членът за съществителните имена от м.р. е *-от* и се е обобщил и при прилагателните имена след основата на старата сложна форма, членните морфемии за ж.р. и ср.р са съответно *-та* и *-то*, а в мн. ч. се срещат три членни морфемии: *-те*, *-та* и *-то*, като последната се употребява при съществителни, които окончат на *е* и пазят остатъци от старото си събирателно значение, срв. *лигето*, *богатіето* и под. По аналогия тази членна морфема може да се прибави и към имена с окончание *-ове*, срв. *воловето*. Пресилено е обаче да се твърди, че това състояние отразява развой, който е бил присъщ на езика на седмоградските българи още през XIII в., когато те са били заселени в Трансилвания. Макар и в ситуация на тотална откъснатост от останалите български говори и от книжовния старобългарски език, техният диалект е преживял развитие, подобно на останалите български говори, като е доразгърнал потенциала за последователно изразяване на категорията определеност при всички именни части на речта. До известна степен липсата на книжовна норма е могла да ускори настъпването на промените, но няма съмнение, че говорът на тези българи е органично свързан с развоя на българския език през вековете.

Многобройни примери с употреба на членувани форми, за които няма съмнение, че представят езиково състояние с вече развит определителен член, се откриват в Троянския дамаскин. Анафоричната употреба на тези членувани имена се наблюдава при всеки повторен обект, който се намира в референтна зависимост спрямо тях – напр.: *ѿ то́ остави пѣть, и зѣ да хѳди и сѧ и тѧ. а то́й го пѧ вѧ. и едвѧ го накарѧ на пѣтѧть.* (321). Използват се както верижни повторения в последователни изречения, така и употреби със силна анафора, когато разстоянието между членуваната форма и референта е по-голямо – напр.: *Зарѧ́ то́вѧ дойдѳше ѡнѧѧ трѧте хѧтрѧци сѧсѧ дѧръ да сѧ поклѳнтѧть хѧѧ. Ѣто сѧврѧшихѧме и*

четвертото питаніе със' поміць бѣжѣ. Да при-кажѣ и за пѣто. Дѣто донѣсоше дѣръ ѡнѣа хытрѣци хѣ. что ѣмь бѣше хытростѣ, и цѣо проковѣвахѣ дѣрѡвете ѣ. и да кажѣ за товѣ. Дѣрѡвете на ѡнѣа хытрѣци товѣ проказѣвахѣ. ... Защо и съ смѣрно помѣзаше хѣ Катѣ го тѣрѣше оу грѣбѣ. дѣто и стѣе Ѣнѣіе мартѣрѣсѣва. Товѣ проказѣвахѣ дѣрѡвете на ѡнѣа хытрѣци. И товѣ бѣ пѣтото исканіе. (325)

Наблюдават се и многобройни примери с единично индивидуализиращо значение и употреби, които могат да се идентифицират от самата фраза, в която се появяват, или чрез контекста, подсказващ тяхната уникалност, както и примери за генерична и количествена употреба на определителния член – напр.: амѣ далѣче да мѣ е грѣбѣтъ. (146)

Глава IV. Развитие на именната фраза с определителен член

IV. 1. Теория на граматикализацията

В тази подглава се проследява теорията на граматикализацията според концепциите на П. Хопър и Ел. Трогът (Hopper, Traugott 2003), Кристиан Леман (Lehmann 2002a), О. Фишер и А. Розенбах (Fischer, Rosenbach 2000) и др.

В изследването си върху граматикализацията П. Хопър и Ел. Трогът (Hopper, Traugott 2003) представят граматикализацията като термин, който се отнася към езиковата промяна и се занимава с промените на лексикални елементи и конструкции, които в определен езиков контекст започват да придобиват граматична функция. Веднъж граматикализирани, тези елементи могат да продължат своето развитие и да придобият нови граматични функции. Лексикалните елементи губят частично или изцяло своето лексикално значение и започват да се употребяват в граматична функция или значение.

В дисертацията възприемаме схващането, че възникването на определителния член е част от граматикализационен процес, при който

думата губи своето значение и се премества от един клас в друг (Nopper, Traugott 2003). Този процес не е внезапен, а се осъществява постепенно. Настъпващите промени образуват верига от форми, които бележат пътя от делексикализация към граматикализация. Моделите на промяна в различните езици обикновено са сходни, като основният механизъм за граматикализация според Хопър и Трогът изглежда по следния начин: лексикална дума > граматична дума > клитика > афикс. Лексикалната дума се делексикализира, образувайки граматична основа. Тя на свой ред загубва синтактичната си самостоятелност и се клитириза, като се превръща в проклитика или енклитика. Накрая следва процес на афиксация, при който клитиката се съединява с името (Nopper, Traugott 2003).

IV. 2. Мнения върху природата на членната морфема

Във втора подглава от тази част на дисертацията се прави преглед на различните мнения относно природата на членната морфема. И докато произходът на определителния член в българския език от показателно местоимение не буди никакво съмнение, разногласията относно статута на членната морфема, която се определя като окончание, афикс, частица, морфема от самостоятелен клас и под., са впечатляващи.

В дисертацията възприемаме мнението на Г. Герджиков, според когото резултатът от граматикализацията на задпоставеното показателно местоимение в българския език е превръщането на определителния член в полуаглутинативен формант (Герджиков 2013; Герджиков 1990), който се прибавя след окончанието на името. Към същото мнение се придържа и Ил. Гаравалова (Гаравалова 2014: 146). В полза на това схващане според нас говори и фактът, че обликът на определителния член в мн. ч. не зависи от родовата принадлежност на името, а от неговия завършек.

IV. 3. Вариации при употребата на фрази с определителен член

Определителният член в българския език се счита за фразов модификатор, определящ значението на цялата фраза. Той се появява само веднъж в именната група и се подчинява на закона на Вакернагел, според който клитиката в индоевропейските езици (в случая енклитика, защото става дума за поспозитивно слабо показателно местоимение) винаги заема второ място в именната фраза след първата ударена дума. Следователно определителният член е позиционно определен.

В тази глава се анализира вариативността в позицията на задпоставеното показателно местоимение в анафорична и членна употреба с оглед на неговата граматикализация в изследваните средновековни старобългарски паметници, както и установяването на членната морфема като групов определител в ранните новобългарски паметници.

Вариациите на фразата в периода IX-XV в. показват, че задпоставеното местоимение/ член се прибавя най-често към формите на съществителни и прилагателни имена, като самата структура приема различни комбинации: задпоставена позиция след съществително име – *рѣвъ тѣхъ* (ба/ Богословие), *мѣстоу сѣмоу стѣмоу* (25а/ Германов сборник), *жены тож* (ст.813/ Манасиева хроника); след проста или сложна форма на прилагателното име – *многѣи тѣми богы* (39а/ Богословие), *пожрътоѣ то* (245b/ Шестоднев), *честное то велкое каменне* (122а/ Германов сборник); след обобщително местоимение – *въса сѣх странж* (102v/ ЖЙР¹); след числително име – *четырѣ тѣхъ вишии* (41b/ Шестоднев); в предложни конструкции – *въ различьныхъ тѣхъ и многохъ кровицихъ* (ббс/ Шестоднев), *ѿ прѣгрѣшеніа того* (ст.2702/ Манасиева хроника).

¹ Житие на нашия преподобен отец Йоан Рилски (XIV в.)

Наблюдават се и случаи с нетипични от гледна точка на съвременното състояние на езика конструкции. Например:

- числително се появява след съществително с присъединен задпоставен елемент – **богъ тъ единъ** (61a/ Богословие);

- структури, които показват стабилност, позволяваща вмъкване на други части, без това да наруши смисъла на фразата – **сама та (въ сѣбѣ) ствухи** (53b/ Шестоднев); **самъ тъ (вѣстъ по истинѣ) богъ единъ** (53c/ Шестоднев).

Интерес представляват и фразите, в които между името и неговия определител се появяват частици, по правило заемащи също втора позиция според теорията на Вакернагел. Напр.:

- **а самъ же тъ землѣ** (6a/ Шестоднев)

- **силъ бо тъ далъ** (29b/ Шестоднев)

- **въ врѣмѣ же то мноходоше четьри кѣпци** (275a/ Герм. сб.) (срв. **ныи водѣ многѣ. въ то же врѣмѣ, въ неже стѣн мѣн бываахѣ.** (1496/ Герм. сб.)

- **Рѣкы же оны гласомъ и азыкомъ сирѣчьскыимъ нарицахт сѣ Фисонъ и Геонъ** (ст.210/ Ман. хр)

- **Злато же оно нескврън'но и свѣташе сѣ и блѣсташе** (ст.210/ Ман. хр.)

Още Й. Курц (Курц 1963: 170) отбелязва появата на частиците **ЖЕ** и **БО** в старобългарските примери. Според него, когато някоя от двете частици се появи между съществително и показателно местоимение, това свидетелства, че местоимението все още е по-силно, следователно запазва самостоятелно значение, въпреки че е енклитично и винаги следва **ЖЕ** или **БО**.

Ако се приеме единствено твърдението, че клитиката заема втора позиция, то тогава трудно могат да се обяснят подобни съчетания. От друга страна, употребата на някои от тези фрази в слабо анафорично повторение трябва да се разчете като определено, а не като деиктично значение. В случая е от значение конкретизицията, която прави А. Минчева (Минчева 1987) – енклитичността на задпоставеното показателно местоимение трябва да се разглежда на ниво именна група. Следователно може да се възприемат две разграничения на клитиките – на изреченско ниво, каквито са ЖЕ и БО по речникова дефиниция (за връзка на две изречения), и на фразово, за означаване на отношението на показателно местоимение и членна форма.

Възможността да се вмъкват енклитични частици преди новия детерминиращ формант – анафорично употребено показателно местоимение, показва, че през среднобългарската епоха този формант все още не е неделима част от определената форма.

В средновековните български паметници прави впечатление засилената употреба на конструкции със задпоставено показателно местоимение след сложна форма на прилагателните и причастията, която по правило е определена. Към тях следва да се прибавят и примерите, в които сложното прилагателно стои пред съществително с вече присъединен елемент (задпоставено показателно местоимение/ член), макар да се очаква като определител прилагателното да присъедини задпоставения елемент – *нѣтребованаго раба сѣго* (8a/ Бог.), субстантивирани форми, в които прибавеното задпоставено местоимение дублира окончанието на сложното прилагателно, срв. напр. *хѣтрѣмѣтъ тѣмѣтъ* (63d/ Шест.); както и появата на сложно прилагателно след вече определена след съществително с присъединен задпоставен елемент в предложна фраза : *въ мирѣ сѣмѣ тѣмѣмѣмѣ* (1b/ Бог.). Налага се изводът, че

значението определеност на сложната форма очевидно избледнява. Новият определителен формант се прибавя към сложната форма или влиза в синтагма, където определението е в сложна форма на прилагателното име.

При сравнение с примерите от Чергедските молитви и Троянския дамаскин се забелязва различна ситуация, като членната морфема се прибавя след всички именни форми. Примери като *вашот* (Чергедски), *нѣговътъ' сѣ нѣжъ* (Тр. дам.) отразяват един по-ранен етап от обобщаването на членната морфема при притежателно-личните местоимения, в които не се е настанила още удължената с *и* основа, която намираме при прилагателните. Форми като *теафто*, *тефте* (Чергедски) хвърлят светлина и върху развоя на третоличното местоимение за мн. ч.

Но прилики между по-старото състояние и новобългарското се открояват в случаите, когато енклитиката влиза пред възвратното местоимение във възвратна форма: напр. *прилѣпила мѣ се рѣзата* (19/ Троянски дамаскин) – детерминиращият формант до XIV-XV в. функционира като възвратната частица в новобългарската епоха. Следователно, примерите от средновековните паметници показват, че задпоставеното местоимение и името вече представляват една морфологична цялост, но фонетичното сливане и формализацията не са завършени изцяло.

V. Заключение

Дисертационният труд е събрал и класифицирал нов допълнителен материал, върху който се проследява историята на членуването в българския език и на превръщането на задпоставеното показателно местоимение, употребено енклитично, в членна морфема. Материалът е подбран с оглед на неговата представителност за езика на различните периоди от историята на българския език и включва средновековни

книжовни текстове, създавани в периода от IX до XVII в., като някои от тях – преводите на Йоан Екзарх (края на IX-нач. на X в.), Бориловият синодик (нач. на XIII в.), Житието на Иларион Мъгленски (XIV в.) – са запазени в по-късни от времето на създаването им преписи съответно от XIII, XIV и XV век. Същото може да се каже и за част от текстовете, включени в Германовия сборник, които представляват преписи на ранни Преславски оригинали. В изследването органично е включено и съвременното българско диалектно и книжовно състояние, което е описано подробно в различни езиковедски изследвания. То се допълва от подробно проучване на членуваните форми в Чергедските молитви и Троянския дамаскин, като представителни за езика на ранната новобългарска епоха паметници.

Класификацията и анализът на ексцерпираните примери с употреба на задпоставена членна или членоподобна морфема се извършва на две равнища:

- семантично, при което се проследяват промените в значението и разпределението на задпоставените деиктични морфем *с*, *т* и *н* при изразяването на различни типове определеност;
- синтактично, при което се търси вариативността при съчетаването на детерминиращата морфема с различни форми в рамките на именната група от гледна точка на нейната граматикализация и превръщането ѝ в членна морфема.

На семантично равнище употребите на задпоставеното показателно местоимение се разпределят в четири групи в зависимост от тяхната анафорична, количествена или генерична употреба, индивидуализиращата или идентифициращата им функция, тяхната референтност и идентифицируемост в рамките на контекста. Избраният подход, който е изработен въз основата на синтез от схващанията за значението и функцията на определените форми, позволява да се отделят четири вида

употреби/функции: **слаба анафорична употреба** за пряко съотнасяне; **силна анафорична употреба** или възможност за идентификация; **индивидуализираща употреба**, когато думата с членна/членоподобна морфема се отнася към обществено значима или общопризната величина; **количествена и/или генерализираща употреба**, когато членуваната форма означава цялото количество назовани обекти или обхваща всички обекти, които се мислят в обема на означеното с името понятие.

Направеният анализ показва една доста пъстра картина на употребата и разпределението на определените форми със задпоставено показателно местоимение в средновековните паметници от IX до XV в., в което значението на определителния формант все още е свързано със значението на съответното местоимение и по тази причина част от употребите могат да се определят и като деиктични или преобладаващо деиктични. Този тип употреби са свързани най-често с местоимения корен *с-* и по-рядко с корените *т-* и *н-*. Не бива да се забравя обаче, че и в съвременния български език в редица случаи членуваната форма може да има деиктично значение и свободно да се заменя със съчетание от показателно местоимение и име. И въпреки че не винаги е възможно да се отдели деиктичното от детерминиращото значение на задпоставения формант, с известна доза увереност може да се твърди, че в изследваните старобългарски и среднобългарски текстове отчетливо се наблюдава тенденцията освен анафоричната функция (слаба или силна според възприетата класификация) задпоставеният местоименен формант в ситуация на единичност на обекта да придобие и индивидуализиращи функции.

Местоименият корен *т-* е най-често срещаният в словосъчетанията, в които се реализира анафоричната или индивидуализиращата определеност на синтагмата – всичко 153 случая, срещу 93 случая със *с-* и 27 случая с *н-*.

Разпределението по отделните паметници обаче свидетелства за две възможности в развоя на системата на показателните местоимения, които са рефлектирали и върху изграждането на членуваната парадигма в съвременните български диалекти и книжовния език.

Първата възможност се реализира в повечето български говори и в книжовния език, където местоименият корен *n-* е останал маркиран с признака отдалеченост, а *m-* е поел и функциите на *s-* като немаркиран член след отпадането на признака близост от системата на показателните местоимения. В резултат на това опростяване на опозицията местоименият корен *m-* в задпоставена употреба съвсем естествено се развива и като единствен детерминатор и в крайна сметка се превръща в същинска членна морфема. Този тип развой вероятно е по-ранен, за което свидетелства състоянието на определените форми в Шестоднева, където категорично преобладават съчетанията с корен *m-* (127 употреби срещу само три употреби на съчетания с корен *s-*). Текстът на Манасиевата хроника, в която коренът *n-* определено преобладава и съотношението *s-*: *m-*: *n-* е 19:8:23 обаче отразява среднобългарско състояние, в което местоименият корен *n-* силно се конкурира с *m-* в изразяването на трите вида определеност, и това ни отвежда към състоянието на съвременните рупски говори, в които *m-* и *n-* се обединяват по признака *неблизост*, като *n-* отчасти е загубил своята деиктична маркираност. Тази възможност се е реализирала и в преходните говори, и в говорите във Вардарска и Егейска Македония, където като маркиран се налага местоименият корен *s-* (впоследствие заменен от *v-* в говорите във Вардарска и Егейска Македония и в преходните говори), а *m-* и *n-* се конкурират във функцията на немаркиран член на опростената деиктична опозиция. Фактът, че в тези ареали и показателната система, и определителният член все още са троични, говори за относително по-късното начало на този процес, който очевидно все още не е завършил. Във всеки случай именно превръщането

на *n*- в немаркиран член на опозицията би могло да обясни защо в част от българските говори този корен се налага и като част от парадигмата на третоличното местоимение. Като цяло наличието на два типа развой означава, че не всички български говори са притежавали и троен определителен член.

Изследваните средновековни български паметници от IX-XV в. според нас не съдържат примери, в които задпоставеният местоименен формант има генерализираща функция. Това обаче може да се дължи на обстоятелството, че старобългарските книжовници съзнателно не са допускали определените форми в своите оригинални съчинения и преводи като чужди на Кирило-Методиевата норма, при което недогматичните текстове са били по-свободни и пропускливи в това отношение.

В използвания от нас материал същинска генерична и/или количествена определеност се открива в Троянския дамаскин, където разбира се изобилстват и употребите с анафорична и индивидуализираща функция (вж. Приложението).

На синтактично равнище вариациите на фразата в периода IX-XV в. показват, че задпоставеното местоимение/детерминатор се прибавя най-често към формите на съществителни и прилагателни имена, като при прилагателните преобладават съчетанията със сложна форма (сътношението между случаите със задпоставено местоимение след сложна и след проста форма на прилагателно е 36: 9 в безпредложни конструкции и 3: 11 в предложни конструкции). Задпоставената употреба след местоимения, местоименни прилагателни и числителни в изследваните средновековни старобългарски текстове е изключително рядка.

Фактът, че задпоставеното местоимение стои след сложни форми на прилагателните в почти една трета от всички случаи или 32,17%, категорично показва, че значението определеност на сложната форма на

прилагателните постепенно избледнява. За същото говорят и случаите, в които сложното прилагателно стои пред съществително с вече присъединен елемент задпоставено показателно местоимение като *нѣтребованаго раба сего* (8a/ Бог.); субстантивирани форми, където местоимението дублира окончанието на сложното прилагателно, срв. напр. *хѣтрѣмъ тѣмъ* (63d/ Шест.); както и появата на сложно прилагателно след вече определена след съществително с присъединен задпоставен елемент в предложна фраза: *въ мирѣ сѣмъ тѣмнѣмъ* (1b/Бог.). При това относителният дял на определените със задпоставено местоимение сложни прилагателни нараства прогресивно от старобългарската към късната среднобългарска епоха, като по-редки са случаите в Герм. сб., Бог. и Шест. (съответно 19,4%, 21,7% и 25,9% от всички употреби) и най-чести – в Ман. хр. (36%), Бор. син. (40%) и произведенията на Патриарх Евтимий (43,75%).

На пръв поглед като че ли ексцерпираният средновековен материал не позволява да установим степента на граматикализация на задпоставеното показателно местоимение, но самият факт, че то усилва форми на сложни прилагателни, ясно очертава тенденцията към обобщаване на начина на маркиране на определеността със задпоставен деиктичен елемент в енклитична употреба, което бележи началния стадий на граматикализация. На този етап задпоставеното местоимение пази своята относителна граматическа автономност, доколкото на морфосинтактично равнище не е настъпило преразпределение на границите между думата и детерминатора и той не е претърпял фонологична ерозия, сливайки се напълно с нея.

Може да се допусне, че в идиолекта на някои от средновековните български книжовници граматикализацията на членната морфема е била по-напреднала, но тези форми съзнателно не са били допускани в

книжовната реч. За подобна възможност свидетелстват примери като цитираната в работата форма от края на XI – началото на XII в. *крѣстѣж*, където деиктичният формант не само се е слял фонетично с предходното съществително, но е претърпял и фонологична ерозия след загубата на деиктичното *т*, и станалият вече христоматиен пример от Добрейшовото евангелие, писано в началото на XIII в., *злѣнѣтъ равѣ* (Мат. 24.48), в който е засвидетелствана морфонологизацията на членната морфема, чието значение вече се носи от нормализирания краесловен ер, откъснал се от формата на определяемото съществително.

Липсата на такива форми в изследваните от нас средновековни паметници трябва да се отдаде на високото равнище на грамотност на техните създатели и кописти, които са се придържали към книжовната старобългарска норма. Разбира се, тук трябва да се държи сметка и за факта, че езиковото развитие е неравномерно, т.е. едни и същи процеси протичат по различно време и могат да имат различен резултат в отделните диалекти, както и да се има предвид, че книжовната норма е упражнявала задържащото влияние по отношение на промените в говоримия език, поради което примерите, с които разполагаме, са относително оскъдни.

За начален стадий на граматикализация, какъвто намираме в изследваните средновековни български текстове, свидетелства възможността между името и определителната енклитика да се вмъкват други енклитични морфемни, срв. напр. *а самѣ же тѣ зѣмліѣ* (6а/ Шест.), *силѣ во тѣ* (29b/Шест.), *влага же та* (97а/Шест.), *рѣкы же оны* (ст.210/ Ман. хр.), *Злато же оно нескврънѣно* (ст.210/ Ман. хр.). Вмъкването на друга клитика в граматична форма, в която двете съставки са относително автономни, се наблюдава и днес при възвратните глаголни форми в българския език, срв. напр. *спи ми се, измил съм се, легнал си е* и под. С други думи, появата на клитика пред задпоставения елемент съвсем не

означава, че той не представлява едно граматично цяло с предхождащото го име. Няма примери обаче за вмъкната енклитична частица между сложна форма на прилагателно и задпоставено местоимение, което подкрепя направения вече извод за граматичната кохезия между името и следващото го задпоставено местоимение.

На фона на така обрисуваната картина в паметниците, създадени в руслото на старобългарската книжовна норма, Троянският дамаскин, който отразява един от ранните опити да се създава книжнина на народен език, представя състояние с напълно граматикализирани членни морфемни, които се прибавят свободно както към съществителни, така и към прилагателни, към различни типове родови местоимения и местоименни прилагателни и даже към наречия за количество. Членуваните прилагателни имена от м.р. пазят следи от окончанието на старата сложна форма, срв. напр. *пѡ старїатъ* (66) и *рѣ пѡ старїатъ*, и даже склонено *пѡ старїотомѣ* (66) и *подѣма млáдотѡ пѡ старїотомѣ*. Трудно е да се каже дали обаче старото окончание на сложната форма вече е станало част от членната морфема на прилагателните от м.р., защото в дамаскина сложните форми не са редки и се употребяват редом с простите без разлика в значението². Членуваните форми на третоличното притежателно местоимение за м.р. ед.ч., в които *и-*то от сложната форма липсва, срв. *нѣговѣ чадѣрь* (65), *За нѣговѣтъ грѡвъ* (90), *със нѣговѣтъ сї нѡжъ* (125), говорят по-скоро за обратното.

Формалното изразяване на определеността в езика на седмоградските българи представя сходна картина, което свидетелства, че този изолиран от останалите български говори и от книжовната норма диалект се е развивал по същия начин, като е разгърнал заложения потенциал за възникването и оформянето на категорията определеност при имената. Това е

² Не е ясно до каква степен сложните форми на прилагателните се появяват под влияние на църковнославянски и доколко представляват остатък от по-старо състояние. Но този въпрос не е предмет на настоящото изследване.

доказателство, че определеността в българския език не се е повлияла от каквито и да било книжовни модели.

В заключение може да се каже следното: процесът на делексикализация и граматикализация на задпоставеното показателно местоимение е започнал относително рано още в старобългарската епоха, като постепенно собствено деиктичното значение на местоимението е отслабнало за сметка на детерминиращото му значение, което първоначално е имало слаба или силна анафорична функция. Предполагаме, че индивидуализиращата функция на задпоставеното местоимение се е развила паралелно с анафоричната, доколкото тя е ясно изразена в средновековните паметници и се засилва в края на среднобългарския период, докато генеричната функция с известна доза предпазливост може да се отнесе по-скоро към новобългарската епоха. Граматикализацията на задпоставеното местоимение е протичала неравномерно в българските говори, като първоначално тя се е изразявала в обобщаване на задпоставената местоименна форма като показател за детерминация и след сложни прилагателни, и едва впоследствие е настъпило преразпределение на границите между името и задпоставеното местоимение и пълна фонетична и морфонологична кохезия, при която в членната морфема е могла да настъпи фонологична ерозия. Най-красноречивият пример за това е загубата на деиктичното *m-* в определителния член на имената от м.р., която е настъпила в повечето български говори. Подобно е и състоянието на членната морфема за мн. ч., която по принцип е двуфонемна (съдържа детерминатор и окончание за мн. ч.), но окончанието не зависи от граматическия род на името или на местоимението, от което произлиза, а се синхронизира с окончанието на именната форма. Това на свой ред е още едно доказателство за полуаглунавтивния характер на българските членни морфemi.

Цитирана литература:

- Гаравалова 2006: Гаравалова, Ил. Изпадане на окончанието при членуваните форми на съществителните имена в българските говори. В: Сп. Български език, бр. 1, 2006.
- Гаравалова 2014: Гаравалова, Ил. Членуването на съществителните имена в българските говори, ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН, 2014, 17 – 18.
- Гаравалова 2014: Гаравалова, Ил. Членуването на съществителните имена в българските говори, ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН, 2014, 17 – 18.
- Герджиков 1990: Г. Герджиков, Развитие на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологически зависимости. — Сп. „Съпост. езикознание“, XV, № 4-5, С.
- Гинина 1980а: Гинина, Ст. Анафора, показателно местоимение и определителеност в българския и сърбохърватския език. В: Съпоставително езикознание, V, София, 1980, 24 – 31.
- Гълъбов 1986: Гълъбов, Ив. За члена в българския език, Избрани трудове по езикознание, Наука и изкуство, София, 1986.
- Зидарова 1998а: Зидарова, В. Референциален аспект на определеността и неопределеността в съвременния български език, В: Помагало по българска морфология. Имена. Шумен, 1998, 204 – 209.
- Зидарова 2004: Зидарова, В. Семантика, прагматика и типология на детерминацията в съвременния български език, В: Славистика, Пловдив, 2004, стр. 73 – 81.
- Иванчев 1974: Иванчев, Св. Наблюдения и разсъждения върху семантиката и функционирането на показателното местоимение *този/ тоя* в съвременния български книжовен език, В: Български език, №6, София, 1974, 539 – 545.

- Каневска-Николова 2006: Каневска-Николова, Е. Тройното членуване в родопските говори, Пловдив, 2006.
- Курц 1963: Й. Курц. Проблема члена в старославянском языке. - В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963.
- Маровска 2011: Маровска, В. Граматическите признаци определеност и относителност и пространствено-времевата локализация на изказването, Автореферат на дисертация за придобиване на научна степен доктор на науките, Пловдив, 2011.
- Милетич 1901: Милетич, Л. Членът в български и руски език, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVIII, 1901.
- Минчева 1987: А. Минчева. Старобългарският език в светлината на балканистиката. София: Наука и изкуство, 1987.
- Мирчев 1953: Мирчев, К. Кога възниква членната форма в българския език, сп. Български език, №1, III, 1953.
- Пашов 1999: Пашов, П. Българска граматика, 1999, София, 71–73.
- Сване 1961: Сване, Г. О синтаксическом применении болгарского члена в XIII веке. А. Чергедские тексты., В: Scando-slavica, VII, 1961.
- Сване 1962: Сване, Г. О синтаксическом применении болгарского члена в XIII веке. Б. Добрейшово евангелие, Scando-Slavica, VIII, 1962.
- Сване: 1958: Сване, Г. К вопросу о происхождении члена в восточной группе южнославянских азыков, Scando-Slavica, IV, 1958.
- Станков 1987: Станков, В. За семантичния инвариант на определителния член в българския език. В: Български език, 1987, XXXVII, №1-2, 71–76.
- Стоянов 1980: Стоянов Ст., Граматическата категория определеност в българския език, София, 1980.
- Тотоманова 1994: Тотоманова, А. За един особен знак в приписката на поп Иван Кравоноси в Асеманиевото евангелие. – В: Palaeobulgarica, XVIII, 1994, 2, с. 72-75.

- Тотоманова 2014: Тотоманова, А.-М. Единството на българския книжовен и некнижовен език през X-XI век, В: Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост. София, 2014.
- Трифонов 1931: Трифонов, Юрд. Към историята на членните форми в българския език, Македонски преглед, VII, 1931.
- Харалампиев 1992: Харалампиев, Ив. История на българския език, В. Търново, 1992, 157 – 158.
- Харалампиев 2001: Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език, София, 2001.
- Fischer, Rosenbach 2000: Fischer, O., A. Rosenbach - Introduction, Amsterdam Center for Language and Communication (ACLC), 2000.
- Hopper, Traugot 2003: Hopper, P., El. Traugot. Grammaticalization, Cambridge university press, 2003, 1 – 1

Справка за научните приноси на дисертационния труд

1. Дисертационният труд е събрал и класифицирал нов допълнителен материал, върху който се проследява историята на членуването в българския език и на превръщането на задпоставеното показателно местоимение, употребено енклитично, в членна морфема.
2. Представя и анализира подходи и принципи, свързани с установяването на значението на определителния член, като се анализират и класифицират всички случаи на задпоставено показателно местоимение/ член в изследваните паметници спрямо тяхното значение в текста. Благодарение на този анализ се правят изводи за същността на отношението между задпоставеното показателно местоимение и определителния член.

3. Представят се и се анализират процесите, свързани с оформянето на определителния член. Коментирани са граматикализационни процеси, свързани с развоя на членната морфема.

4. Прави се пълна ексцерпция, анализ и класификация на синтактични прояви със задпоставено показателно местоимение/ член в текстове от периода IX – XVII в. с оглед на развоя на членната морфема.

Публикации по темата на дисертацията

1. „Наблюдения върху членната форма – през призмата на маркираността“ – В: *Littera et Lingua*, брой: есен-зима 2013 г., <<http://www.slav.uni-sofia.bg/naum/en/lilijournal/2013/3-4/staefanovav>> [15.02.2017]

2. „Формална логика на определеността“ – В: Кирило-Методиевски четения. Юбилеен сборник, Съставители А. Тотоманова, Д. Атанасова, София, 2015 г., 257 – 260.

3. „Отношение между показателно местоимение и членна форма“ – В: Сборник от заключителна конференция по проект „Информатика, граматика, лексикография“, София, 2015 г.

Доклади на научни форуми по темата на дисертацията

1. Участие с доклад на тема „Наблюдения върху членната форма – през призмата на маркираността“ – Национална научна конференция за студенти и докторанти „Канонът на словото vs. Словото на канона“, Пловдив, 2013 г.

2. Участие с доклад на тема „Определеност – граматикализация“ – Петнадесети Климентови четения за млади изследователи, София, 2014 г.
3. Участие с доклад на тема „Формална логика на определеността“ – в юбилейните Кирило-Методиевски четения, София, 2015 г.
4. Участие с доклад на тема „Отношение между показателно местоимение и членна форма“ – Заключителна конференция по проект „Информатика, граматика, лексикография“, София, 2015 г.
5. Участие с доклад на тема „Детерминаторна фраза в исторически план“ – Паисиеви четения, 2016 г., Съвременни тенденции в езиковедските изследвания. Юбилейна научна сесия, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев. Пловдив, 2016 г.